

Tamar Qoqoladze

Marika Şerazadişvili

Qori Universiteti

Gürcü dilinin, ikinci dil kimi tədrisinin praktiki təcrübəsindən

Abstrakt

Dövlət dilinin tədrisi məsələləri eyni etnosların məskunlaşdığı dövlətlər üçün əsas əhali ilə yanaşı öz dilləri, mədəniyyətləri, ənənələri olan müxtəlif etnik qrupları olan ölkələrin təhsil siyasətindən fərqlənir. Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan Gürcüstan üçün bu problem xüsusi kəskinliklə baş qaldırdı. Buna səbəb isə həm gürcülər üçün, eləcə də ölkədə yaşayan müxtəlif etnik azlıqlar üçün rus assimilyativ təhsil siyasətinin keçirilməsi idi.

1990-1991-ci illərdən müstəqil Gürcüstanın dövlət siyasətinin sayəsində Qori musiqi məktəbinin nəzdində qeyri-gürcüdülli əhali üçün gürcü dilinin məşğələsi yaradıldı. Məşğələ bir il ömür sürdü və bizə maraqlı nəticə və təcrübə verdi.

2010-2011-ci dərslər ilindən gürcü dilinin, ikinci dil kimi tədris prosesinə qoşulduq və bu məqalədə onun praktiki anlarını təqdim etməyə çalışacağıq.

Dövlət dilinin tədrisi məsələləri eyni etnosların məskunlaşdığı dövlətlər üçün əsas əhali ilə yanaşı öz dilləri, mədəniyyətləri, ənənələri olan müxtəlif etnik qrupları olan ölkələrin təhsil siyasətindən fərqlənir. Bu problem

Gürcüstan üçün əsrlər boyunca aktual idi. O, tez-tez qonşu ölkələrin təsiri-hökumranlığından və qərəzliliyindən asılı olur və ərazisində yaşayan etnik qruplara, ayrı-ayrı ailələrə və ya şəxslərə qarşı loyallıq göstərirdi. Məsələn, fars və

ya türk dili Gürcüstan ərazisində bərqərar olurdu və “gürcü dilinə asanlıqla keçirdi” (bəzən həmişəlik) bir neçə söz və ya kommunikasiya üçün mühüm peşəkar və ya başqa leksikanın, formasını dəyişmiş ifadələrin, deyilişlərin sayəsində. Dominant gürcü dili, dövlət dili kimi onun dini etiqađı ilə əlaqələndirilirdi, çünki gürcü kilsəsində ibadət gürcü dilində yerinə yetirilirdi:

*ქართლად ვროადო ქუეყანად
აღირაცხებობს, რომელსაცა შინა
ქართულთა ენითა ქაძი
შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი
აღესრულებობს, ხოლო
„კროელსონი“ ბერძნულად*

ითქუმის“ (Merçule, 1999, 162). Eyni zamanda gürcünün özü gürcü dilindən başqa əsasən bir neçə dil bilirdi (Məsələn: şair, general Aleksandr Çavçavadze türk, fars, rus, fransız dillərini bilirdi). Beləliklə, dövlət dili olaraq gürcü dilinin istifadəsi ölkəmizdə problem deyildi, XIX əsrə qədər, yəni müstəqilliyi itirənə qədər. Bu zaman imperiyanın assimilyativ “dil siyasətinin sayəsində” ölkə öz etnik azlıq nümayəndələri ilə birlikdə üçüncü dilin (rus dili) dominant təsisat, sonra isə

təhsil səviyyəsi ilə tanış olmaq məcburiyyətində qaldı.

Bu proses b. a. “Sovet dövründə” daha da çətinləşdi, çünki bu zaman bütün etnik qrupların və ya millətlərin hər hansı bir vətəndaşı üçün gürcü dilini öyrənmək üçdilliliyi nəzərdə tuturdu (ana dili və rus dilindən başqa). Burada da buraxılan səhvlərin təkrarlanması-təsdiqlənməsi illər ərzində davam edirdi: ölkədə qeyri-gürcüdilli şəxslər məskunlaşır, işə başlayır, ailə qurur, çoxalır və məhz “dil baryerinə” görə gürcü aləminə, gürcü məişətinə və mədəniyyətinə yaxınlaşmırdılar. Bəzən bu proses aqressiv xarakter də alırdı. Qeyri-gürcüdilli əhali acığını, kədərini, sevincini əsasən rus dilində ifadə edirdi. Bu da onun fikrincə, bu dili bilən gürcü üçün aydın olmalı idi. Bu proses özlüyündə gürcü aləmindən uzaqlaşmaya paralel olaraq öz ana dili və mədəniyyətindən də uzaqlaşmağı nəzərdə tuturdu, gürcü dilində hər hansı bir sadə mətn (afişa, elan) onlar üçün yad və anlaşılmaz idi.

„Sovet dövründə“ gürcü dili və ədəbiyyatının tədrisi rusdilli məktəblərdə birmənalı, acınacaqlı şəkildə davam etdirilirdi, əsasən dillə

asılılıqda, dilin tədrisinin nisbətən ardıcılığına paralel olaraq; mətnlərin və xüsusilə də bədii mətnlərin seçimi məqsədəuyğun şəkildə aparılmırdı, bir çox hallarda systemsiz, gürcü ümumtəhsil məktəbində doğma ədəbiyyatın proqramlarının süni paralelləşdirilməsi ilə. Bədii və ya ideya dəyərləri (yaxud da əksinə, yalnız ideya ayrılırdı), dilin, millətin ənənələri gürcü mətnindən kənar qalırdı.

Qeyd edilən proses Gürcüstanın qeyri-gürcüdümlü ictimai məktəblərində nisbətən sisteməlik şəkildə alır, xüsusilə də də son illərdə, məktəbdə keçirilən islahatların dövründə. Amma burada da müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə qədər yenə də daha çox rus dili və ədəbiyyatının vasitəsilə gedir, Gürcüstanı, burada yaşayan qeyri-gürcüdümlü millətlərin ənənələrini, etnik gerçəkliyini dərk etməyərək. Bu isə orta təhsil almış müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin normal həyatları, işlə təmin olunmaları və sadəcə, inteqrasiyaları üçün xüsusilə çətindir. Məhz XX əsrin 90-cı illərində (1990-1991-ci illər) Qorinin o dövrdəki qamqəbelisi, Omar Çubinidzenin təşəbbüsü ilə Qori musiqi məktəbinin

direktoru Sandro Kaçarava ilə razılıq əsasında gürcü dili məşğələlərini formalaşdırmağı qərara aldıq. Dövlət siyasətindən irəli gələrək Gürcüstanda yaşayan və müxtəlif müəssisələrdə rus dilində yazıb-oxuyan şəxslər üçün gürcü dilində yazı-oxu biliyini qazanmaq məcburi oldu. Bunun üçün də elan verildi və onun əsasında həftədə iki dəfə bütün yaş və peşə üçün gürcü dilini öyrənməkdə maraqlı olan şəxsləri məşğələlərə dəvət edirdik. 20-yə yaxın müxtəlif yaş, peşə adamları yığıldı, o cümlədən bir ailənin bir neçə üzvü (ana, övlad, nəvə). Onlar dərs prosesinə böyük maraqla yanaşırdılar. Yazı-oxuya paralel olaraq gürcü mədəniyyəti, Gürcüstan tarixinin mühüm epizodları, gürcü ədəbiyyatı barədə söhbətlər aparılırdı. Yazı-oxunu öyrəndikdən sonra təsviri və nəqli mətnlər üzərində işə başladıq. Təsviri tipli mətnlər və atalar sözləri-aforizmlər xüsusilə nəticə verirdilər. Burada dinləyicilər onlar üçün tamamilə yad millətin müdrikliyini, gözəlliyini və zəhmətə olan yanaşmalarını ilk dəfə görürdülər. Həmin dövrdə oxşar kurslar açılmışdı və iki il ərzində Qoridə məşhur olan çoxmillətli kollektivlə, Bambeulinin istehsalat birliyində

fəaliyyət göstərirdi. İki ildən sonra kursların işi ölkədə baş verən siyasi hadisələrə görə dayandırıldı.

İllər ərzində qeyd edilən problemlərə, xüsusilə də ikidilliliyə və ümumiyyətlə, təhsil siyasətinin məsələlərinə diqqətin verilməsi, müzakirə edilməsi, xarici təcrübə ilə tanışlıq-paylaşma nəticəsində 2008-cil ilin dekabrında “Vətəndaş inteqrasiyası və Millətlərarası Əlaqələr Mərkəzinin” və TDU humanitar elmlər fakültəsi tərəfindən təşkil edilmiş elmi konfrans keçirildi. Konfransın materialları Gürcüstan təhsil məkanında aydın şəkildə dövlət dilinin tədrisi məsələlərini müəyyənləşdirdi. Dil siyasəti ölkə siyasətinin ən əhəmiyyətli məsələlərindən biridir. Bir çox hallarda ölkənin dil siyasəti birbaşa ölkənin iqtisadi siyasəti ilə bağlıdır və iqtisadi siyasətin kontekstindən irəli gəlir. Gürcüstanın həqiqətlərində dil siyasəti ölkənin inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətlidir və müvafiq olaraq kompleksiv və vahid yanaşmanı tələb edir”, - deyilir məruzənin əvvəlində (Qabuniya, 2008, səh. 3). Bu materialda aydın şəkildə çoxdilli təhsilə (Gürcüstanda təhsil islahatının tərkib

hissəsinə çevrildi) başlamaq üçün lazımı üçhissəli kontekst: 1. siyasi, 2. qanunverici, 3. nəzəri, çoxdilli təhsil siyasətinin əsas xüsusiyyətləri (məskunlaşma və demoqrafik vəziyyət, Sovet irsi və Sovet İttifaqının dağılması, təhsil islahatı) verilir. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, göründüyü kimi, gürcü dilinin ikinci dil problemini həll etmək üçün “daha strateji tədbirlər keçirilməlidir ki, etnik azlıqların şagirdlərinə çoxluqla münasibətdə eyni təhsil imkanları verilsin” (Qabuniya, 2008, səh.5). Bu halda əsas məsələ odur ki, çoxdilli təhsil və ya bəzi fənnin gürcü dilinin vasitəsilə tədrisi bu vəziyyətdə problemin həllinin optimal yoluna çevrilsin.

Qanunvericilik kontekstindən irəli gələrək “Gürcüstan qanunvericiliyi birmənalı şəkildə dövlətin inzibatlaşdırılması sahəsində dövlət dilinin əhəmiyyətini vurğulayır və bununla yanaşı etnik azlıqların hüquqlarını qorumaq üçün zəminlər yaradır, eləcə də ana dilində təhsil almaq hüququnu (Qabuniya, 2008, səh. 6).

Qeyd edilən konfransda etnik azlıqların ali məktəblərə daxil olma imkanlarının yaxşılaşdırma yollarının

əhəmiyyəti də qeyd edildi: “Gürcü və xarici dil testinin xidmətlərinə əsaslanan sistemi yaratmaq üçün yaxşı olardı ki, abituriyentlər ali məktəblərə yalnız qabiliyyət testinə əsaslanaraq qəbul olunsunlar”. (Tabatadze, 2008, səh. 19), sonra isə dövlət dilinin ikinci dil kimi tədrisi həyata keçirilsin.

Təbii ki, burada Avropa Şurasında işlənilib hazırlanan standartların və ya tövsiyələrin istifadəsinə böyük əhəmiyyət verilir, onun əsas layihəsi isə “Avropanın dil portfoliosudur”. Bu layihənin koordinatoru Marika Odzelinin bildirdiyinə görə 2001-ci ildən Avropa Şurası tərəfindən postspet qeyd edilən layihənin ikinci mərhələsi başlayır. Dil pasportu ilə meyarlar müəyyənləşdirilib: audiləşdirmə, oxu, dialoq, monoloq, yazı və səviyyələr. Avropa Şurasının on əhəmiyyətli sənədi hazırlandı və nəşr olundu. Konfransın materiallarında ikinci dilin tədrisinin nəzəri aspektləri müəyyənləşdirildi. Bundan sonra 2010-cu ildən “Gürcü dilinin ikinci dil kimi tədrisi” layihəsinin treninqləri başlandı və materiallar (Readers) nəşr olundu.

Biz başa düşürük ki, ikinci dil tələbəyə başqasının mədəniyyəti ilə

paylaşmaq imkanının verilməsi üçün vasitə olmalıdır ki, bu mədəniyyətin nümayəndələri üçün xarakterik olan əlamətləri müəyyənləşdirsin və davranış tipini mənimsəsin. Yalnız bu yolla tələbə mədəniyyətlərarası dialoqun tamdəyərli üzvü ola bilər. Məlumdur ki, dili bəziləri asanlıqla, bəziləri isə çətinliklə öyrənirlər. Tədris prosesində müəllim elə bir yolları axtarır ki, onların vasitəsilə də dilin tədrisi effektiv və faydalı olsun. “Dilə olan sevgini öyrətmək olmur, sevgini yalnız tərpətmək olar, amma bunun üçün dilə qarşı sevgini oymatmaq metodlarını bilmək lazımdır” (Şukin, 1990, səh.7).

Dilin tədrisinin əsas metodları şərti olaraq iki böyük qrupda birləşirlər – kommunikasiya prosesində intuitiv mənimsənilmə (kommunikasiya metodları), yaxud da dildə mövcud qaydaların, leksiki və qrammatik quruluşun düşünülərək mənimsənilməsi (ənənəvi metodlar). Universal metod mövcuddurmu? Universal metod yoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç bir metod birbaşa nəticəni vermir. İstənilən metodun istifadəsi hələ müəyyən tədris əməllərinin stimullaşdırılmasına səbəb olur, yalnız

bundan sonra həm nəticəni, eləcə də müvafiq biliyi qazanırıq.

Gürcü dilinin ikinci dil kimi tədrisində əsas tələbədir, öz şəxsi nəzəri ilə, motivləri ilə, emosiyaları ilə, maraqları və tələbatları ilə tədris prosesinin (əməlinin) subyekti kimi və mədəniyyətlərarası dialoqun subyekti kimi .

2010-2011-ci dərs ilindən birinci ermənidilli tələbəni qəbul etdik. Bir tələbə ilə işləməli olduğumuzdan, praktiki olaraq elə bəri başdan qrup işi və rollar üzrə iş metodları istisna edildi. Buna görə də biz ənənəvi metodologiyanın elementlərinə (sədədən çətinə, asan anlaşılandan çətin anlaşılan qədər) paralel olaraq rəsmi akademik tədris şəklində təqdim olunan interaktiv-kommunikativ metodologiyadan istifadə edirik. Tədrisin birinci mərhələsində, təbii ki, baza kommunikasiya bacarıqları inkişaf etdi və bu da qeyri-ənənəvi təlimatla. Təlimat olduqca çətin oldu, çünki tələbə demək olar ki, ana dilindən başqa heç bir dili bilmirdi (bir az kommunikasiya leksikasından başqa), amma əlifbanı bilirdi. Burada universitetimizin sosial elmlər, biznes və hüquqşünaslıq fakültəsinin tələbəsi bizə

yardım etdi. O, iki il öncə Qori universitetinə qəbul olmuş və gürcü dilini müstəqil öyrənə bilmişdi və bizim yeni qəbul olan tələbəmiz də onunla birlikdə yaşayırdı. Yeni qəbul olmuş ermənidilli tələbəni, şərti olaraq X adlandıraraq, müstəqil dili öyrənən tələbəni isə - Y. Hər iki tələbə başqa-başqa regionlardan idilər – biri Ninotsmindadan, digəri isə - Axalkalakidən. Onlarla iş aşağı baza səviyyəsindən (ehtimal ki, A1) lazımi səviyyənin (ehtimal ki, B2) tələbəsi ilə işi nəzərdə tutduğuna baxmayaraq bir tərəfdən X üçün yardımın göstərilməsinə, digər tərəfdən isə Y üçün yeni leksiki ehtiyatın, frazeologizmlərin və kommunikasiya bacarıqlarının inkişaf etməsinə xidmət edirdi. Mühazirə xaricində söhbətdə məlum oldu ki, Y-in əsas məqsədləri və məsələləri gürcü dilinin ikinci dil kimi öyrənilməsi ilə əlaqədardır. O qəbul olunduqdan sonra TDU-da hazırlıq kursunu keçmiş, sonra da tamamilə xaricidilli mühitə düşmüş və imkanlarından irəli gələrək dili anlamağa – öyrənməyə başlamışdı. O anlayırdı ki, dövlət dilini öyrənməsə, o zaman yoldaşları və qonşuları kimi

Ermənistan Respublikasına təhsil almağa getməli idi, oradan qayıtdıqda isə gürcü cəmiyyəti çərçivəsində inteqrasiya olmaqda və iş tapmaqda çətinlik çəkəcəkdə. O, eyni zamanda ailənin maliyyə imkanlarından irəli gələrək başqa dövlətdə təhsil ala bilməyəcəkdə. Onun gürcü dilini öyrənməsinə məhz bu səbəb oldu ki, təkcə peşəyə sahib olmasın, eləcə də yaşadığı yerdə və ya lazım gəldikdə Gürcüstanın digər bölgələrində düzgün inteqrasiya ola bilsin.

X- üçün problemlər eyni idi, yalnız az çalışması və dil nöqsanları (sovmatizm) onun dilə sahib olmağına mane olurdu. Onunla işləmək çətin idi, çünki biz, müəllimlər, onun ana dilini bilmirdik və təbii ki, ilkin mərhələdə onun üçün ən sadə kommunikasiya və ya oxu səviyyəsində də izahat verməyə çətinlik çəkirdik. Dinləmənin tədrisi prosesində tələbimiz leksikanı mənimsədi və xarici mühitlərdə sadə kommunikasiyaları yarada bilirdi. Tədris etdikdə “skafolding” elementlərindən və sual vermə, xatırlatma, əyani vəsaitlər, jestikulyasiya kimi vizual resurslardan, fikrin anlaşılması və təkrarlama kimi strategiyalardan istifadə olunurdu. Bu

strategiyaların istifadəsi tələbənin dərs prosesinə daim və aktiv cəlb olunmasını təmin edirdi. Eləcə də tam fiziki reaksiya metodundan istifadə olunurdu (əsasən “əlavələr”, “sükut dövrü”, qrammatikaya diqqətin cəmləşdirilməsi əvəzinə relevant (tanış) məzmunu əsaslanmaq və s.). Qeyd edilən işin nəticəsində X-in dinləmə və nitq bacarıqları, oxu-yazı bacarığı inkişaf etdi. Bu cəhətdən ona qeyri-ermənədilli məkana inteqrasiya imkanı verildi. Yekun imtahanların nəticələrinə əsasən tələbə gürcü dilində A2 səviyyəli biliyi qazandı. Amma növbəti tədrisi yaxşılaşdırmaq üçün problemlər yenə də baş qaldırdı. Bu problemlər əsasən sadə sintaktik konstruksiyalardan mürəkkəb frazeologizmlərlə yükləndirilmiş mətnlərə keçidə aid idi. Bunlar da lazımı metodologiyanın işlənilib hazırlanmasını tələb edirdilər.

Syllabus və dərsliklərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, 2010-ci ildə Batumi görüşünün materiallarından irəli gələrək dərslik kimi Kaxa Qabuniyanın, Qiuli Şabaşvilinin, Nino Şaraşenidzenin, Nana Şavtvaladzenin və başqalarının materialları qəbul edildi. Bir neçə fənnin sillabusu və məsələlərinə diqqətinizi

yönəltmək istərdik. Tədrisin birinci semestri daha məsuliyyətli idi, həm müəllimlər, eləcə də tələbələr üçün. Bunun üçün bu mərhələdə seçilmiş fənlər – yazı-oxu, dinləmə-danışıq dilin başlanğıc baryerinin orfoepik və orfoqrafik dəqiqliklə qəbuletmə vərdiş-bacarıqlarının işlənib hazırlanmasına xidmət edirdi. Biz analiz üçün dinləməni seçdik. Qeyd edilən kurs, silabusdan irəli gələrək, bir sıra şifahi nitqin məqsədləri üçün, söhbətin aparılması üçün gürcü dilinin praktiki istifadəsini, gürcü dilində müxtəlif növ mətnlərin inşası, ötürülməsi, analizi, şərh və reproduksiya bacarıqlarını nəzərdə tuturdu. Koqnitik, sosial, mütəmadi, kommunikasiya bacarıqları inkişaf etdirilməli idi. Bütün bunlar 5 kredit, yəni 3 saat çərçivəsində həftəlik yükü nəzərdə tuturdu. Amma bunun 1 saatının müəllim olmasına baxmayaraq hər üç saat tətbiqi-müəllim, yəni müəllim-söhbət forması ilə işləndi. Bizim fikrimizcə, belə bir forma daha yaxşı nəticə verdi. Hər bir məsələ praktiki aspektlərə ayrılırdı və tələbəyə 3 saat ərzində hərtərəfli, vaxtında dərk etmək imkanını verir. Tanış leksikadan ibarət

şerlər, dialoqlar və ya kiçik həcmli nəqli hekayələr; səs tembrilə, intonasiya ilə personajların tanınması çox yaxşı seçilmişdi. Burada mobil rabitə də öz rolunu yerinə yetirdi. İlk zəngdən tələbə müəllimin səsini tanıyır və nisbətən yavaş tempdə söhbətindən demək olar ki, söhbətin mənasını başa düşürdü. Telefonla söhbət zamanı söhbət tempinin sürətləndirilməsindən dəfələrlə istifadə etdik. Qısa və sadə ismarıclar yavaş-yavaş mürəkkəb ifadələrin dərk edilməsinə keçdi. İlk interval qiymətləndirmədə dialoqlar vurğulanırdı (bazarda, bərbərxanada, küçədə, telefonda); ikinci interval qiymətləndirmə üçün yazılmış audiomətn (informasiyanı cəlb etmək üçün) dinlənilir və televerilişin parçası anlanılır və dərk edilirdi və sonda kompüter monitorundan dinlənilən mətnin, yazı qəbul olunurdu– cavab mətni ilə.

İmtahan üçün seçilən mətnlər tələbədə öyrənilən materialın praktiki vərdiş-bacarıqlarının ifadə olunmasına, əməllərə yönəlməyə xidmət edirdi. Dərslərin oxu materialı sonralar mətnlərlə çətinləşdirildi, burada lazımı frazeoloji birləşmələr şagirdin “baza

ehtiyatına” nisbətən çətinliklə daxil olurdu, amma düşünürəm ki, bu, sadədən mürəkkəbə keçidə, asanlıqla başa düşüləndən mürəkkəbi dərk etməyə

və dinlənilənin ətrafında fikir söyləməyə imkan yaradacaqdır. Hesab edirik ki, qeyd edilən oxu fənnində “dinləmə” öz vəzifəsini yerinə yetirdi.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

- Qabuniya, 2008 - K. Qabuniya, Dil siyasəti və Gürcüstan təhsil sistemi, toplumundan: I elmi konfransın materialları (dövlət dilinin tədrisi məsələləri təhsil məkanında) 2008, “Saimedo” nəşriyyatı.
- Merçule, 1999 - Qriqol Merçule, Qriqol Xandztelinin həyatı, toplumundan: Qədim gürcü ədəbiyyatının müntəxəbatı, 1999, Tb., Mecniereba.
- Tabatadze, 2008 - Ş. Tabatadze, Ali məktəblərə qəbulun vahid milli imtahanlar sistemi, toplumdan: I elmi konfransın materialları (dövlət dilinin tədrisinin məsələləri təhsil məkanında), 2008, “Saimedo” nəşriyyatı.
- Şukin, 1990 - Шукин А, Методика преподавания русского языка как иностранного, 1990, Москва.

Tamar Gogoldze

Marika Sherezadashvili

Gori State University

From the practical experience of teaching Georgian as a second language

ABSTRACT

Issues and approaches that are related to learning of state language is very different for the states that have a ethnically homogeny population from those characterized with the diverse ethnic composition where every ethnic group has its own language, culture and traditions. These issues are specifically challengeable for Georgian, former republic of Soviet Union since the historical heritage determine influence of Russian assimilatory educational policy as towards the ethnically Georgian population so towards the other ethnic groups living in Georgia.

As a result of independance of Georgian Republic, in 1990-1991 the section of Georgia language for non-Georgian local population were established by the Gori Music School which existed one year long and provided us with interesting results and invaluable practical experience.

Since 2010-2011 we have been actively involving in teaching process of Georgia as a second language. This article represents practical examples of our efforts.